

РОЗДІЛ 4. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ЩОДО ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНИНА PHILOSOPHICAL VIEWS ON THE EDUCATION FOR CITIZENSHIP

У статті досліджено виховання громадянина через аналіз філософських поглядів у різні періоди розвитку суспільства, що дає змогу виокремити такі проблеми, як ставлення особистості до суспільства, держави, нації, до себе як до громадянина, здатного до самореалізації та активної діяльності в соціальному середовищі.

Визначено, що дослідження філософських думок із питань громадянського виховання в історичному контексті розкриває діалектику взаємодії особистості та суспільства і глибоке розуміння людиною своєї соціальної ролі громадянина. Зазначено, що системне уявлення про соціум, гармонійний розвиток людини й суспільства складається завдяки поєднанню надбань, здобутих кожним із філософських напрямів. Наголошено, що діалог між різними філософськими школами, кожна з яких віднаходить особливий елемент істини, забезпечив різноманітність поглядів у філософії, що показує багатомірність соціальної реальності та місця людини в ній.

Проаналізовано сучасні філософські дослідження, що дає змогу розглядати виховання громадянина як комплексний процес, який ґрунтується на демократичних цінностях, фундаментальних принципах прав і обов'язків людини, знаннях і навичках, необхідних для свідомої громадянської активності. Акцентовано, що філософія XXI століття визнає необхідність виховання громадянина в сучасному суспільстві як активної, ініціативної, творчої особистості із власним світоглядом, переконаннями, позицією, здатної формувати цілі, приймати самостійні рішення, відстоювати свої права, усвідомлювати свої обов'язки, виявляти толерантність до поглядів інших людей, керуватися у вияві громадянської діяльності демократичними принципами. На сучасному етапі філософський аспект в освіті відкриває інноваційні підходи до громадянського виховання, розглядаючи проблему соціалізації та громадянського становлення особистості як процес її життєвого визначення в демократичному суспільстві.

Ключові слова: громадянин, суспільство, соціалізація, громадянське виховання, соціальне середовище, демократичні цінності.

The article examines the education for citizenship through the analysis of philosophical views in different periods of society, which allows identifying such issues as the attitude of the individual to the society, state, nation, to themselves as a citizen capable of self-realization and activity in the social environment.

It is determined that the study of philosophical thoughts on civic education in the historical context reveals the dialectic of interaction between the individual and society and a deep understanding of one's social role as a citizen. It is pointed out that the systematic idea of society, the harmonious development of man and society is formed due to the combination of achievements acquired by each of the philosophical directions. It is emphasized that the dialogue between different philosophical schools, each of which finds a special element of truth, has provided a diversity of views in philosophy, which shows the multidimensionality of social reality and man's place in it.

The modern philosophical research is analyzed, which allows considering the education for citizenship as a complex process based on democratic values, fundamental principles of human rights and responsibilities, knowledge and skills necessary for conscious civic activity. It is emphasized that philosophy of the 21st century recognizes the need to educate citizens in modern society as an active, proactive, creative person with their own worldview, beliefs, position, able to form goals, make independent decisions, defend their rights, and realize their responsibilities, show tolerance to the views of others, follow democratic principles in the manifestation of civic activity. At the present stage, the philosophical aspect of education opens up innovative approaches to civic education, considering the problem of socialization and civic formation of the individual as a process of their vital identification in a democratic society.

Key words: citizen, society, socialization, civic education, social environment, democratic values.

УДК 37.013.73

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/24-2.36>

Бабкіна М.І.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри іноземних мов
Національного університету
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. У різні епохи розвитку суспільства виховання людини як громадянина розглядалося крізь призму філософії. Філософська антропологія вивчає людину в різних аспектах її суспільного життя, досліджуючи гармонійний взаємозв'язок особистості та суспільства. Демократизація суспільства, науково-технічний прогрес, водночас розв'язання екологічних проблем і боротьба за виживання людства потребують нового підходу до виховання сучасного громадянина.

Особливої актуальності набуває наукове обґрунтування і практичне забезпечення системи громадянського виховання, мета якого полягає

у формуванні в особистості комплексу громадянських якостей, цінностей, компетентностей, соціальної активності та взаємодії, формування громадянина як особистості з почуттям власної гідності, внутрішньої свободи, зі сформованістю моральних ідеалів, здатної до самовизначення, самовдосконалення і самореалізації в соціальному середовищі [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних філософських досліджень дає змогу розглядати виховання громадянина як комплексний процес, який ґрунтується на демократичних цінностях, фундаментальних принципах прав

і обов'язків людини, знаннях і навичках, необхідних для свідомої громадянської активності. У своїх публікаціях науковці висвітлюють актуальні проблеми: виховання особистості в контексті соціалізації як активного суб'єкта діяльності (С. Гончаренко, В. Кушнір, В. Москаленко), творче осмислення людиною самої себе і процес трансформування людської діяльності у творчість (Б. Новіков), підхід до освіти як чинника гуманізації суспільства (В. Горбатенко), національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу (М. Безотосний, О. Гринів, Ю. Калиновський, Н. Левченко, О. Луцків, В. Пасічник), національна самосвідомість як соціально-духовний феномен в реаліях політичного буття громадянського суспільства (С. Лавриченко, І. Надольний, В. Погребняк), громадянська відповідальність особистості як атрибутивний феномен правового суспільства (Є. Мануйлов, Ю. Калиновський), роль патріотизму і громадянськості у формуванні особистості (В. Кротюк) та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. І надалі однією із провідних проблем філософії залишається розвиток громадянського суспільства. Однак у сучасних філософських дослідженнях недостатньо розкрита проблема громадянського виховання особистості в різні історичні періоди.

Мета статті. Метою статті є дослідження філософських поглядів щодо виховання громадянина та його взаємодії із соціальним середовищем у різні періоди розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Дослідження філософської думки щодо громадянського виховання в історичному контексті розкриває діалектику взаємодії особистості та суспільства і глибоке розуміння людиною своєї соціальної ролі громадянина. Адже соціальна цінність філософії полягає в її антропологічному призначенні – в осмисленні людини себе як особистості, розкритті її творчого потенціалу й самореалізації в соціальному середовищі. За таких умов відбувається активний процес формування в людини нових якостей як суб'єкта громадянського суспільства, моральних установок, ціннісних орієнтацій, світогляду, позиції, переконань, обов'язку та відповідальності. Виховання громадянськості, зокрема громадянської відповідальності, як зазначають Є. Мануйлов і Ю. Калиновський, зумовлено історичним контекстом, типом політико-правової системи, рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості суспільства [12, с. 115].

За період кожної історичної епохи, як стверджує І. Надольний, формуються певні погляди, ідеї, переживання, спонукання, почуття, настрої, що адекватно відображають життєдіяльність індивідів і стосуються всіх різноманітних сторін суспільного буття: виробництва, розподілу, побуту, сім'ї, національно-етнічних відносин, освіти, культури [14, с. 178].

Свого часу представники античної філософії, Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, охарактеризували людину як самостійну цінність і визнали за нею право на ініціативу та активність. Визначивши центром своєї філософії людину, Сократ стверджував, що пізнати світ людина може тільки пізнавши себе, а найважливішим завданням вважав виховання людей. Взаємозв'язок розуму, моралі та поведінки людей він підніс до рівня провідного принципу організації соціальності, наголошуючи на сумлінному виконанні громадських обов'язків. Демокрит розглядав людину як атом суспільства, а демократичну державу вважав ідеалом державного устрою. На його думку, демократія повинна підтримуватися самими громадянами за допомогою створених ними законів для щасливого життя людей. Демокрит вважав, що демократично влаштована держава передбачає розв'язання проблеми доброустрою держави як співтовариства вільних громадян із правовим порядком, а єднання вільних громадян, взаємодопомога і братерство – ознака істинної демократії.

Пошук оптимальної форми співжиття людей – «ідеальної держави» є філософською концепцією Платона, яка базується на принципі справедливості, згідно з яким кожному громадянину відводиться особливе становище, можливість, займаючись своєю справою, отримувати належне. Як стверджував Платон, кожна людина повинна займатись чимось одним, що потрібно державі, і тим, до чого вона найбільше здатна за своїми природними здібностями [15, с. 223–224]. А головним завданням держави, як убачав Аристотель, є виховання громадян у дусі моральних чеснот та суспільної користі. Філософ обґрунтував статус людини в суспільстві як «політичної істоти» [1, с. 378–462].

Усупереч філософській думці Античності, яка задавалася природою, середньовічні вчення про людину і суспільство розгорталися в теологічному напрямі, де суспільне буття тлумачилося як «Богом дане». Середньовічні мислителі намагались довести, що без віри та прозріння таїнство соціального залишається закритим, а розум неспроможний осягнути його в повному обсязі, обґрунтували ідею Бога як інтегративний принцип соціальності, що примирює людей, орієнтує на злагоду, працю та моральність.

В епоху Відродження постала нова парадигма соціальної філософії про людину і суспільство. У цей історичний період людину розглядають як творця власного світу і всього суспільства. Особисті чесноти, власна гідність і благородство стають пріоритетом духовних цінностей, а метою життя для людини є служіння суспільству. На думку М. Монтеня, той, хто відчуває власну людську гідність, зрозуміє свої обов'язки перед іншими людьми і суспільством, своє покликання сприяти суспільній користі, виконуючи обов'язок громадянина. Він наголошував, що немає нічого прекраснішого і

більш гідного схвалення, як належним чином добре виконати своє людське призначення [13, с. 383].

У період Нового часу сформувався погляд на людину як на суспільну істоту, соціальність якої закладена в її природі. Надбанням соціально-філософської теорії цієї епохи стало заперечення теологічного бачення суспільства як продукту божественного творення і започатковане Р. Декартом розуміння механізмів творення соціального його реальними суб'єктами. Звідси бере свій початок концепція «суспільного договору». Згідно із цією концепцією, як зазначив Ж.-Ж. Руссо, кожен віддає себе і всі свої права громаді, верховну владу над якою здійснює загальна воля, і як член громади кожен стає невіддільною часткою цілого [20]. Предметом уваги філософів стає державно-правове будівництво, яке полягає в пошуку оптимальних законів, за допомогою яких можна було б забезпечити збалансованість економічних, політичних та соціально-побутових процесів. На думку Т. Гоббса, початком держави є право більшості, яке прийшло до згоди [5, с. 333]. За поглядами Ф.-М.-А. Вольтера, держава зобов'язана забезпечити «природні права» людей, найважливішими з яких є свобода, рівність перед законом і неподільна власність на продукти своєї праці [21].

Важливим надбанням соціальної філософії цієї доби було вчення про людину як суб'єкта життєдіяльності суспільства, про «природні права людини», підґрунтя яких становить приватна власність та свобода. У цьому контексті Дж. Локк першим поставив перед державою вимогу не лише «мудрого піклування про підданих», а й глибокої поваги до дієздатності та громадянської самостійності індивіда. Мислитель зазначав: «Не держава над людиною, а людина над державою», підкреслюючи одночасно думку про те, що громадянин зобов'язаний підкорятись державі лише тією мірою, доки вона не починає загрозувати його головним інтересам [11, с. 406].

Важливе значення мислителі Нового часу надавали вихованню громадянина. На думку Дж. Локка, вихованець не тільки має набувати вміння ведення практичних справ, але й усвідомлювати свою громадянську відповідальність і цікавитись тим, чим він може бути корисним своїй країні [11]. Як зазначив Ш. Монтеск'є, закони виховання – це перші закони, які зустрічає людина у своєму житті. І оскільки ці закони готують людей до того, щоб стати громадянами, то кожна сім'я повинна керуватися зразком великої сім'ї [19, с. 38]. Виховання громадянина було одним із компонентів суспільно-правового ідеалу Ж.-Ж. Руссо. Він вважав, що для підготовки громадян до життя в «державі розуму» потрібна розгалужена система виховання, побудована на засадах «наслідування природі», на продуктивній праці та виявленні самодіяльних можливостей, фізичному, моральному та інте-

лектуальному розвитку вихованців [20]. Як підкреслював К.-А. Гельвецій, людина формується через виховання і вплив суспільного середовища. Він вважав, що єдиним шляхом до справедливого і доброго суспільства є узгодження особистих та суспільних інтересів, щоб суспільні інтереси стали для громадян особистими, а служіння суспільству стало вищим особистим інтересом. На його думку, все цілком можливо реалізувати шляхом втілення розумного законодавства, просвітництва та відповідного виховання [4, с. 475–476; 595–603]. Таким чином, у громадянському вихованні особистості просвітники вбачали можливість вдосконалювати саме суспільство.

Гуманістичне вчення про людину і сенс її життя, розвиток громадянської свідомості, ідеї патріотичного виховання розглядали у своїх працях українські мислителі XVII – XVIII ст. І. Вишенський, Г. Конинський, Г. Сковорода, М. Смотрицький, Є. Славинецький, Ф. Прокопович, С. Яворський та ін. Вони розвивали ідеї природного права, суспільного договору, рівності всіх верств суспільства, вбачали джерело суспільного договору в прогресі науки і освіти, пропагували соціальну роль і національний характер виховання.

За поглядами Г. Сковороди, метою виховання є підготовка вільної, гармонійно розвиненої, корисної для суспільства людини, з почуттям власної гідності, здатної пізнати себе і навколишній світ. Найважливішою стороною теорії пізнання у Г. Сковороди було пізнання людиною своєї ролі в житті народу і держави в ім'я найкращого служіння «гражданського», «народного» і «государственного». Кожна людина, на думку філософа, повинна пізнати себе як частину свого народу. Свою теорію пізнання і самопізнання він вважав наукою, що веде до щастя: «Сіе-то есть быть щастливым – узнать, найти самого себе» [17, с. 225].

Завдання виховання Г. Конинський убачав у тому, щоб навчити людину керувати своїми почуттями і діями на благо суспільного життя. Як зазначив мислитель, «всі громадські дії людей слід визначити, щоб ми були чесні, розумні, здорові, безпечні та щасливі» [9, с. 419]. Він наголошував на свободі та добровільності вибору діяльності людини, на добрій волі, що є умовою людського вчинку. На його думку, добровільним є те, для чого властиве діяти з досконалим пізнанням мети [9, с. 434–435]. У філософській концепції Г. Конинського людина – це особистість, керована розумом, яка може усвідомлювати мету життя, прагне сама творити свою долю, здатна до цілеспрямованої діяльності.

Представники німецької класичної філософії розглядали людину як вищу істоту, яка має право на приватну власність, свободу і щастя. Один із її представників, І. Кант відтворив головну доміную моральної регуляції суспільних відносин за умов

повної індивідуальної свободи [8]. Таких поглядів дотримувався І. Фіхте, наголошуючи на незалежності та активності людської особистості. Сутність і призначення держави він вбачав у вихованні громадян у дусі свободи. Для нього виховання – це шлях до усвідомлення себе єдиною нацією [18]. У цьому контексті Ф. Гегель вважав, що завдяки вихованню особистість бере активну участь у культурному житті суспільства і формується у взаємозв'язку із соціальним середовищем [3].

Наприкінці XIX сторіччя почали формуватись і до середини XX сторіччя розвинулись розгалужені, оригінальні соціально-філософські течії, які досягли певних успіхів у поясненні суспільного життя людей, проте не відтворили його в гармонійній цілісності. Представники екзистенціалізму (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Бердяєв та ін.) протиставляли людину суспільству як те, що руйнує індивідуальність та її свободу. Людська екзистенція ними розглядалась як абсолютна активність, що постійно перебуває у процесі творення. На думку Ж.-П. Сартра, людина спричиняє себе такою залежно від завдань, які поставлені на її шляху [16, с. 844]. Формування людини він пов'язував зі свідомим вільним вибором мети.

Найпоширенішою доктриною соціалізації є філософсько-педагогічна теорія класика прагматизму Дж. Д'юї, який розглядав виховання як саморозвиток особистості та розгортання її внутрішньої потенції під впливом оточення. На його думку, людські потенції можуть виявляти себе лише в процесі соціалізації. Як стверджував Дж. Д'юї, залучення дітей до соціальних відносин є одночасно як засобом, так і результатом виховання [7, с. 54].

На сучасному етапі філософський аспект в освіті відкриває інноваційні підходи до громадянського виховання, розглядаючи проблему соціалізації та громадянського становлення особистості як процес її життєвого визначення в демократичному суспільстві. Актуальною є думка С. Гончаренка і В. Кушніра, що в досягненні мети виховання інтегрованої особистості філософія може бути теоретичною основою педагогіки толерантності й співробітництва, багатоваріантності підходів до розв'язання різних педагогічних ситуацій [6, с. 2]. Щоб підготувати людину до життя в громадянському суспільстві, як зазначає В. Кротюк, потрібно забезпечити їй належне виховання. Тому формування демократичних цінностей має стати основою виховання громадянина демократичного суспільства [10, с. 35]. Таким чином, філософія XXI століття визнає необхідність виховання громадянина в сучасному суспільстві як активної, ініціативної, творчої особистості із власним світоглядом, переконаннями, позицією, здатною формувати цілі, приймати самостійні рішення, відстоювати свої права, усвідомлювати свої обов'язки, виявляти толерантність до поглядів інших людей,

керуватися у вияві громадянської діяльності демократичними принципами.

Висновки. Аналіз філософських досліджень дає підставу зробити висновки, що системне уявлення про соціум, гармонійний розвиток людини і суспільства формується завдяки поєднанню надбань, здобутих кожним із філософських напрямів у різні періоди розвитку суспільства. Діалог між різними філософськими школами, кожна з яких віднаходить особливий елемент істини, забезпечив різноманітність поглядів у філософії, що відображає багатовимірність соціальної реальності і місця людини в ній.

Отже, філософські дослідження розкривають пошук шляхів налагодження гармонійних взаємозв'язків і взаємодії інтересів особистості, громадянина та суспільства. Філософські погляди щодо громадянського виховання дають змогу виокремити такі проблеми, як ставлення особистості до суспільства, держави, нації, до себе як до громадянина та її здатність до взаємодії із соціальним середовищем. Усвідомлення людиною своєї соціальної ролі сприяє процесу формування в неї якостей суб'єкта громадянського суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т.; пер. с греческого : под ред. В. Ф. Асмуса и др. Москва : Мысль, 1976. Т. 4. С. 378–462.
2. Бабкіна М.І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2009. 231 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права; пер. с нем.; ред. и сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
4. Гельвеций К.А. Сочинения : в 2-х т.; [пер. с фр.]. Москва : Мысль, 1973. Т. 1. С. 595–647.
5. Гоббс Т. Основ философии. Сочинения: в 2-х т.; [пер. с лат. и англ. : под ред. Д.А. Керимова]. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. С. 221–379.
6. Гончаренко С.У., Кушнір В.А. Педагогічний процес з погляду «Філософії XXI ст.». *Шлях освіти*, 2005. № 1. С. 2–7.
7. Д'юї Дж. Досвід й освіта ; перекл. з англ. Марії Василечко. Львів : Кальварія, 2003. 84 с.
8. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Сочинения : в 6-ти т. ; пер. с нем. ; ред. кол. : В.Ф. Асмус и др. Москва : Мысль, 1966. Т. 6. 743 с.
9. Конинський Г. Моральна філософія, або етика. Філософські твори: у 2 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 385–474.
10. Кротюк В.А. Патріотизм і громадянськість та їх роль у формуванні особистості-громадянина. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2011. Серія Філософія. № 7. С. 29–37.
11. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Сочинения : в 3-х т. ; пер. с англ. Савина А.Н. Москва : Мысль, 1985. Т. 1. 621 с.

12. Мануйлов Є.М., Калиновський Ю.Ю. Громадянська відповідальність особистості як атрибутивний феномен правого суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2015. Серія Філософія. № 2. С. 113–129.
13. Монтень М. Опыты. Сочинения : в 3-х т.; [пер. с франц.]. Москва : Голос, 1992. Т. 3. 394 с.
14. Надольний І. Національна самосвідомість як чинник державотворення. *Філософія освіти*. 2006. № 3(5). С. 175–186.
15. Платон. Соч. : в 3 т.; [пер. с древнегрец.]. Москва : Мысль, 1971. Т. 3., Ч.1. С. 145–224.
16. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо : нарис феноменології онтології ; пер. с франц. В. Лях, П. Тарашук. Київ : Основи, 2001. 850 с.
17. Сковорода Г.С. Твори : в 2-х т.; ред колегія : Д.Х. Острянин та ін. Київ : АН УРСР, 1961. Т. 1. 639 с.
18. Фихте И.Г. Назначение человека. Сочинения : в 2-х т. ; пер. с нем. Санкт-Петербург, 1993. Т. 2. 395 с.
19. Montesquieu Ch. *Del'espritdeslois*. Paris: Éditions Gallimard, 1995. 560 p. URL : http://archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14055_MONT.pdf.
20. Rousseau J.-J. *Du Contrat social*. URL : <http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/logphil/oeuvres/rousseau/contrat/contrat7.htm#haut>.
21. Voltaire F.-M.-A. *Lettres philosophiques*. Édition électronique (ePub) v.: 1,0 : Les Échos du Maquis, 2011. URL: <https://philosophie.cegeptr.qc.ca/wp-content/documents/Lettres-philosophiques-1734.pdf>.